

СУЧАСНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ У ВИМІРІ СОЦІОЛОГІЇ: ІНСТИТУЦІЙНІ, КОНТЕКСТНІ Й ТЕХНОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

THE MODERN UNIVERSITY OF UKRAINE IN THE DIMENSION OF SOCIOLOGY: INSTITUTIONAL, CONTEXTUAL AND TECHNOLOGICAL TRANSFORMATIONS

Стаття присвячена аналізу провідних напрямів соціологічних пошуків в інтерпретації особливостей розвитку вищої освіти України загалом та університету зокрема як носія державної освітньої політики й ініціатора власної. У статті визначено, що актуальність зазначеної тематики зумовлено низкою факторів, до яких зараховано намагання глобального світу перейти до «суспільства знань», процеси загострення криз, розповсюдження пандемії й війна. Усі ці процеси зачіпає й спонукає перебудову в провідних соціальних інституціях, до яких належить і вища освіта. Окремо зазначено, що поява нового вектору соціологічної рефлексії щодо призначення вищої освіти пов'язано з масштабними міграційними процесами, необхідністю збереження людського капіталу й можливістю застосування новітніх інформаційних технологій для забезпечення якості вищої освіти, підтримки зв'язків і комунікацій. Автор визначив декілька основних дослідницьких напрямів, що розвиваються в сучасній Україні, у соціологічному дискурсі стосовно специфіки функціонування вищої освіти загалом та університетів зокрема. Серед значущих трендів розглянуто теми діяльності вищої освіти загалом та окремих університетів в умовах війни й активних бойових дій, питання системної кризи та пошуку нових форм взаємодії вищої освіти й суспільства. Як новий методологічний ракурс аналізу вищої освіти й університетів обрано мережевий аналіз, де зазначено, що сучасний університет набуває ознак організації в самоствореній і саморозвивальній соціальній мережі. Сучасні університети набувають характеристик ініціаторів та організаторів сталих соціальних мереж у широкому сенсі, що утримують баланс, зв'язки й комунікації всередині мережі численних і різностатусних суб'єктів.

Ключові слова: вища освіта, університет, соціальна мережа, інформаційні технології, комунікації.

The article is devoted to the analysis of the leading directions of sociological research in the interpretation of the features of the development of higher education in Ukraine in general and the university, in particular, as the bearer of the state educational policy and the initiator of its own. The article determines that the relevance of this topic is due to a number of factors, which include attempts by the global world to move to the stage of development of a "knowledge society", processes of worsening crises, the spread of a pandemic and war. All these processes affect and encourage restructuring in leading social institutions, which include higher education. It is separately noted that the emergence of a new vector of sociological reflection on the purpose of higher education is associated with large-scale migration processes, the need to preserve human capital and the possibility of using the latest information technologies to ensure the quality of higher education, support connections and communications. The author has identified several main research directions that are developing in modern Ukraine in the sociological discourse about the specifics of the functioning of higher education in general and universities in particular. Among the significant trends, the topics of the activities of higher education in general and individual universities in conditions of war and active hostilities, issues of systemic crisis and the search for new forms of interaction between higher education and society are considered. Network analysis was chosen as a new methodological perspective for analyzing higher education and universities, where it is noted that a modern university acquires the characteristics of organizations in a self-educated and self-developing social network. Modern universities are acquiring the characteristics of initiators and organizers of sustainable social networks in a broad sense, maintaining balance, connections and communication within a network of numerous and different-status subjects.

Key words: higher education, university, social network, information technology, communications.

УДК 316.74:37

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.59.3>

Терещенко А.А.

аспірант кафедри соціології і публічного управління

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Мороз В.М.

д.н. з держ. упр., професор, завідувач кафедри соціології

і публічного управління

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Вступ. Україна переживає складні часи на перетині глобальних трансформацій, викликів і тенденцій, до яких можна зарахувати намагання глобального світу перейти до суспільства знань, що зачіпає й спонукає перебудову в економіці, політиці й загалом в управлінні соціальними процесами. Також до глобальних трендів потрапляють процеси загострення криз, розповсюдження пандемії й війна. Глобальна криза не лише стосується посилення економічних і політичних проблем, а й проявляється в появі та кризі суспільних цінностей, серед яких особливе місце займають знецінення довіри, надійності й сталості розвитку

соціальних об'єктів. Усі ці процеси актуалізують увагу до інституту освіти загалом і вищої школи зокрема як одних із найбільш консервативних соціальних систем, а разом із цим відповідальних за найважливіші соціальні функції – накопичення й розвитку людського капіталу. Ще у 2009 році В. Бакіров наполягав на необхідності соціологічного переосмислення «соціальних функцій вищої освіти, її місця у духовному виробництві, моделі та технології управління вищими навчальними закладами, організації їх роботи, проблеми соціальної нерівності та стратифікації студентства, специфіки професорсько-викладацького середовища, адап-

тації викладачів до нових умов і принципів їх діяльності» [1]. Між тим минулі п'ятнадцять років змінили часи, але необхідність перегляду й оновлення соціологічної рефлексії щодо завдань вищої освіти залишилася.

Саме суспільство знань потребує модернізації вищої освіти, її мети, змісту, структури й технологій управління та викладання. Сучасний соціологічний дискурс насичений ствердженнями, що динаміка системи вищої освіти забезпечує збереження й нарощування соціального й людського капіталу, що дає можливість державі та країні успішно розвиватися й підтверджувати власну незалежність. Саме на інститут вищої освіти покладено відповідальність відтворення зруйнованого потенціалу країни, який радикально змінився під тягарем потокової міграції робочої сили, «відтоку мізків», потреб мобілізації людського ресурсу в умовах воєнного стану. За останні два роки університети як головні носії та суб'єкти власної освітньої політики, а між тим і провідники освітньої політики держави опинилися в умовах гострого фінансового дефіциту, конкуренції за ресурси і здобувачів вищої освіти, навіть в умовах загрози самого існування закладу як окремої освітньої одиниці. Усі ці процеси актуалізують необхідність розгляду змін і перспектив у системі вищої освіти України на початку третього року повномасштабної війни.

Мета статті – визначити напрями соціологічних пошуків в інтерпретації особливостей розвитку вищої освіти України загалом та університету зокрема як носія державної освітньої політики й ініціатора власної.

Виклад основного матеріалу. Загалом протягом останніх десятиліть посилилася увага сучасних учених і дослідників до вивчення проблем системи вищої освіти України. Глибоко розроблено інституціональні проблеми розвитку й функціонування вищої освіти (В. Астахова, К. Астахова, В. Чепак, С. Шудло), досліджено проблеми суб'єкт-об'єктних відносин у системі вищої освіти (В. Піча, Н. Черниш), висвітлено проблеми управління вищою освітою (В. Городяненко, Н. Липовська, В. Полторак) та інших. Необхідно відзначити значний внесок у соціологію освіти таких учених, як В. Бакіров, В. Волович, К. Михайльова, І. Нечитайло та багатьох інших.

За визначенням Т. Марусяк, і зараз, у буремні воєнні часи, «тема реформування й трансформації освіти була й залишається актуальною. Після початку повномасштабного вторгнення росії вітчизняні науковці змінили фокус праць для вивчення подальших перспектив у цій сфері [2].

Осмилюючи науковий інтерес вітчизняної соціологічної думки стосовно аналізу особливостей функціонування інституту вищої освіти, можна виділити декілька сталих дослідницьких

орієнтирів, навколо яких розвивається соціологія вищої освіти, відбиваючи й діагностуючи соціальні реалії сьогодення.

Передусім, безумовно, домінують питання діяльності вищої освіти загалом та окремих університетів в умовах війни й активних бойових дій. Так, у монографії, що видали у 2022 вчені Інституту соціології, указано, що «людський потенціал і пов'язані з ним складові (освітня, наукова, інтелектуальна) все ще є головними досягненнями розвитку країни на протигагу інституційним та інфраструктурним компонентам. Проте загрозою цьому потенціалу останнім часом стали як внутрішньодержавні чинники економічного і політичного характеру» [3]. Ми маємо можливість спостерігати активні практики щодо реформування, навіть кардинальної реструктуризації системи вищої освіти України Міністерства освіти і науки. Результати пошуку контекстів і смислів поновлюваної освіти загалом і вищої ланки зокрема відображено в Стратегічному плані діяльності Міністерства освіти і науки України до 2027 року. Освіта переможців, де зазначено, що «ми прагнемо не лише відбудувати зруйновані заклади освіти та наукові установи, а й трансформувати зміст і сенс освіти загалом, забезпечити сталий безперервний розвиток системи освіти для відновлення і розбудови конкурентоспроможної, інноваційної України» [4].

Між тим погоджуємося з твердженням, що «система освіти вистояла та стала ще одним незламним ресурсом й соціальним капіталом, завдяки якому Україна зможе вистояти, перемогти й розбудувати повоєнну економіку, інфраструктуру й життя в цілому. Освіта була й стала особистісним ресурсом й капіталом багатьох українців, що рятувались від війни» [5]. Заклади вищої освіти гнучко реагували на виклики в рамках війни та намагалися створити сприятливі умови для студентів і працівників.

Як указують К. Астахова, К. Михайльова й Т. Зверко, «значна частина людей усвідомила війну як нову реальність, емоційний стан змінюється. Не відбулось застрявання на стадії шоку та відмови від сприйняття катастрофи, що трапилася. Маємо нову стадію переживання травми війни, яка потребує осмислення і пошуку шляхів збереження здатності до подальшої дії. Під час війни звичні світи не тільки розшарувалися, але й змішалися. Можливість довготривалих наслідків колективної травми слід передбачати вже зараз» [6].

Таким чином, консерватизм системи вищої освіти став, з одного боку, гальмом до її модернізації, а з іншого – ресурсом, що допоміг зберегти кадри, потенціал окремих міст і держави. Освіта виступила ресурсом і капіталом і на особистісному рівні українців, які, рятуючи свої

життя, змогли адаптуватися на нових місцях як усередині країни, так і за її межами.

Другим напрямом соціологічних роздумів щодо освітніх мейнстрімів залишається дискурс щодо системної кризи, яка проявилася у світі в період пандемії, а в Україні загострилася в умовах воєнного стану. Як зазначають В. Погрібна й І. Підкуркова, «системна криза – це не тільки криза економічна або політична, але й криза базових цінностей, яка проявляється в знеціненні загальної моралі, формуванні мозаїчності або амбівалентності масової свідомості, поширенні аномічних настроїв. Все це відбивається на інституті освіти, гальмуючи процеси його реформування. Проте та системна криза, що «накрила» зараз Україну, має особливу природу, бо безпосередньо пов'язана з двома надпотужними зовнішніми чинниками – пандемією й війною, наслідком чого став вимушений перехід більшості вишів на суто дистанційну форму роботи» [7].

Деяко іншої думки з приводу особливостей сучасної кризи в освіті дотримуються Л. Сокурняська, О. Голюков та С. Аніпченко, указуючи, що «одним із найважливіших вимірів цієї кризи є криза розуміння місії вищої освіти взагалі та класичного університету, зокрема. Маркетизація та комодифікація вищої освіти ігнорують лексику, семантику та соціальну логіку таких категорій осмислення та практикування вищої освіти, як «місія», «виховання», «цінності освіти», переводячи дискурс і практики на «надання послуг», «ринок освітніх продуктів», «боротьба за місце на ринку» тощо» [8].

Між тим сучасна система вищої освіти України, усвідомлюючи новітні виклики з боку суспільства та відбиваючи внутрішні потреби й можливості, намагається зберегти баланс між сталими консервативними формами існування й функціонування та затребуваними інноваціями. Внутрішні потреби відіграють визначальну роль у розвитку й закріпленні новаторських тенденцій в освіті. Вони дають змогу не лише відгукнутися на зміни в суспільстві, а й створити переважну орієнтацію на забезпечення умов для розвитку самої системи освіти, розкриття різноманіття її можливостей. Таким чином, відгукуючись на різноманіття дійсності, освіта сама перетворилася на внутрішньо різноманітну систему, елементи якої забезпечують як існування один одного, так і досягнення єдиної мети.

Пошук нових форм взаємодії вищої освіти й суспільства призводить до значного розширення уявлень про види та форми взаємодії із зацікавленими сторонами, а також кола потенційних партнерів ЗВО в досягненні поставлених цілей [9]. Сучасні ЗВО імплементують у практику всі ключові елементи стейкгольдер-менеджменту. Як стейкгольдери фігурує широке коло суб'єктів, до якого входять не

тільки зовнішні щодо ЗВО організації, а й здобувачі, викладачі, співробітники ЗВО, а також випускники. Університети розробляють власні канали і способи встановлення й утримання зв'язків зі стейкгольдерами, унікальні методи залучення представників різних груп стейкгольдерів до процедур запровадження, організації та реалізації освітніх програм.

Соціологічний дискурс щодо нових форм взаємодії університетів, закладів вищої освіти, освітніх установ та інших суб'єктів соціального простору представлено в роботах вітчизняних науковців у вигляді освітніх кластерів [10]. Так, М. Бірюкова визначає, що «реалізація кластерного підходу призводить до отримання нового якісного результату за рахунок інтеграції зусиль всіх партнерів. Інтеграція навчальних закладів в регіональне середовище, забезпечення якісно нового рівня підготовки фахівців, зростання кваліфікації наукових і науково-педагогічних кадрів, активізація наукових досліджень та інноваційної діяльності, підвищення їх результативності та ефективності для потреб регіону, перетворення навчальних закладів до центрів підйому і стабілізації регіонального розвитку являється актуальною та головною метою сучасної системи освіти. Адже високу конкурентоспроможність освіти зможуть забезпечити не окремі освітні установи (навіть ті, що досягли високого рівня якості освіти), а кластери суб'єктів, які задіяні на освіту, пов'язані між собою рішенням конкретного аспекту національної проблеми» [11].

Підсумовуючи представлений огляд результатів останніх пошукових розробок вітчизняних соціологів щодо переосмислення призначення вищої освіти в її інституційній та організаційній формах, доходимо висновку, що сучасні університети все більше набувають ознак автономних, унікальних соціальних суб'єктів, які є носіями й новаторами вищої освіти. З іншого боку, університети набувають ознак організацій у самоствореній і саморозвивальній соціальній мережі, де мережу розглядаємо в дефініціях мережевого аналізу (за Баррі Веллманом). Соціальні мережі, як уважає Б. Веллман, є безліч людей (організацій і соціальних утворень), об'єднаних у систему таких соціальних взаємовідносин, як дружба, спільна робота й обмін інформацією. Тим самим мережеві спільноти – це «мережі міжособистісних зв'язків, які забезпечують соціальну взаємодію, підтримку, інформацію, почуття приналежності до групи та соціальну ідентичність» [12, р. 228]. Сучасні університети набувають характеристик ініціаторів та організаторів сталих соціальних мереж у широкому сенсі, що утримують баланс, зв'язки й комунікації всередині мережі численних і різностатусних суб'єктів.

Відомий сучасний американський соціолог Дж. Рітцер зазначає, що сьогодні мережева

теорія є групою концепцій, оснований на низці загальних методологічних постулатів, які розглядають соціальні взаємодії як на макро-, так і на мікрорівні, виходячи з того, що їх учасники мають різний доступ до значних ресурсів і внаслідок цього одні залежить від інших [13]. У такій інтерпретації соціальний капітал університету можемо трактувати як результат сумісної діяльності всіх представників університетської освітньої мережі, яка призводить до розвитку загальних норм і правил, що сприяє ступеню кооперації та співробітництва. Характеристиками такої соціальної мережі, ініційованої університетом, є наявність активної мережевої комунікації й креативність у пошуку внутрішніх партнерів для здійснення ініціативних освітніх і наукових проєктів.

Сучасні університети в Україні в дефініціях теорії соціальної мережі знаходяться в стані автономії, що зростає, і збільшення залежності від суспільної солідарності. З одного боку, у мережевих спільнотах суб'єкт повністю є автономним, проте при цьому в нього виникає потреба в соціальному відгуку й соціальному схваленні. У сукупності зазначених підходів є можливим охарактеризувати мережеві спільноти як найважливішу форму соціальної взаємодії в інформаційному суспільстві, що глобалізується, які певним чином структурують комунікативний простір і створюють нові зміни соціальних інтеракцій, недоступні для традиційних інститутів.

Університет стає високоорганізованою мережевою спільнотою й реалізує всі ключові аспекти соціальної організації та соціальної практики щодо підтримки певного рівня організаційної взаємодії та комунікації між різними рівнями об'єктів мережі, розширення кількості й різноманіття учасників такої соціальної мережі. Університет стає зацікавленим у підтримці не тільки сталих, системних взаємодій, зв'язків і комунікацій, а й так званих «слабких», віддалених зв'язків. Технологією підтримки мережевої взаємодії є різноманітні цифрові мережеві технології, характерні для інформаційного століття, простимульовані соціальними й організаційними мережами так, що дають змогу забезпечити їхнє нескінченне розширення та зміну конфігурації, перевершуючи традиції мережевих форм організації для управління складності за певний розмір мережі.

Унаслідок таких змін виникає сучасна мережева організація інформаційного типу. У ній логіка управління, забезпечення організаційної структури й порядку замінюється логікою керування мережевою структурою інформаційних потоків, що сутнісно знаменує твердження принципово нової соціальної структури: відбувається зрушення від звичних зв'язків, взаємодій і комунікацій до системи

горизонтальних комунікативних мереж, організованих за допомогою Інтернету й бездротової комунікації. Простір комунікативних потоків відриває від звичного простору (географічного та соціального) тих, хто інтегрується до мережі.

Поступово, за Кастельсом, звичний університет як соціальна матриця, розташована у фізичному просторі і структурована відповідно до соціальної морфології, перетворюється на «університет-мережу» [14]. Університет-мережа – це не місце, а процес, за допомогою якого центр продукування вищої освіти і споживання освітніх послуг і різноманітні товариства, що відіграють при них допоміжну роль, зв'язуються в глобальну мережу на основі інформаційних потоків.

Висновки. Нові часи призвели до необхідності перегляду методологічних основ соціологічної рефлексії вищої освіти як соціального інституту й університету як його суб'єкту. Обсяг і швидкість поширення інформації впливають на діяльність усіх соціальних інститутів і всього соціуму загалом. Новим продуктом сучасного світу стають мережеві спільноти. Мережевий підхід дає можливість розглядати університет як ініціатора й організатора багаторівневої мережі внутрішніх і зовнішніх партнерів. При цьому університет створює й підтримує відкриті інтернет-платформи, формує мережеві комунікації, які сприяють об'єднанню людей без обмежень за географічними або територіальними ознаками, які мають загальні соціальні цілі, цінності й інтереси. Такий університет, визначає основну мету своєї діяльності – реалізацію соціальної відповідальності, тим самим формуючи механізми консолідації суспільства, забезпечуючи згуртованість соціальних партнерів. При цьому на перший план виходить питання саме використання нових технологій, які радикально змінюють стратегії розвитку соціальних інститутів, таких як вища освіта, і соціальних суб'єктів – університетів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бакіров В. Сучасна вища освіта як предмет соціологічної рефлексії. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2009. № 881. URL: core.ac.uk/download/pdf/46589434.pdf (дата звернення: 11.03.2024).
2. Марусяк Т.С. Освіта в Україні в умовах війни: стан та перспективи. *Перспективи* : соціально-політичний журнал. 2022. № 3. С. 134–140.
3. Українське суспільство в умовах війни. 2022 : монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін. ; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеева. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
4. Стратегічний план діяльності Міністерства освіти і науки України до 2027 року. Освіта переможців. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/>

Strateh.plan.diyalnosti.MON.do.2027.roku.pdf (дата звернення: 11.03.2024).

5. Бірюкова М.В. Освіта як соціальний капітал в часи війни: суспільний та особистісний виміри. *Біженці та внутрішньо переміщені особи України на шляхах війни: кроки незламності* : монографія / В.І. Подшивалкіна, Н.В. Коваліско та ін. ; за ред. М.В. Бірюкової. Львів, 2023. 380 с.

6. Астахова К., Михайльова К., Зверко Т. Освіта в умовах війни: макро- та мікроконтексти аналізу. *Вища освіта України*. 2023. № 2 (89). С. 18–25.

7. Погрібна В.Л., Підкуркова І.В. Дистанційна освіта в умовах системної кризи: нові виклики й нові можливості. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»*. 2023. № 3 (58).

8. Сокурянська Л., Голіков О., Аніпченко С. Вища школа в динамічних умовах (пост)сучасності: чи є місія? (за результатами фокусованих групових інтерв'ю). *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2021. № (46). С. 50–59.

9. Нечитайло І., Борюшкіна О., Назаркін П. Стейк-голдер-менеджмент як інструмент соціального парт-

нерства у сфері вищої освіти. *Грані* : науково-теоретичний альманах. 2022. № 25 (2). С. 72–81. URL: <https://doi.org/10.15421/172226> (дата звернення: 11.03.2024).

10. Зверко Т. Моделі кластерної політики: світові освітні практики. *Новий колегіум*. 2020. № 2 (100). С. 18–21. URL: <https://doi.org/10.30837/nc.2020.2.18> (дата звернення: 11.03.2024).

11. Бірюкова М.В. Освітня мережа як форми модернізації сучасної освіти України. Розвиток сучасного українського суспільства: соціологічний та політологічний виміри, грудень, 2019. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/007e3d65-f4b7-443f-bab2-b2a7bdea3ab6/content> (дата звернення: 11.03.2024).

12. Wellman B. Physical and Cyber Place: The rise of personalized Networking. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2001. Vol. 25. P. 228.

13. Ritzer G. Sociological Theory. URL: https://ccsuniversity.ac.in/bridge-library/pdf/Sociological_Theory%20Ritzer.pdf (дата звернення: 11.03.2024).

14. Castells, Manuel. *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Volume I: The Rise of the Network Society. Second edition. Oxford : Wiley Blackwell, 2010 p.